

NAGY J. ENDRE

ANTISZEMITIZMUS A FALUKUTATÁSBAN

BIBÓ ÉS ERDEI KORAI „OSZTÁLYHARCOS ANTISZEMITIZMUSA”

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.2.39

ABSZTRAKT

A szerző Bibó István ún. Borbándi-levelében a népi mozgalom antiszemitizmusáról kifejtett gondolataiból kiindulva felállít egy tipológiát, amelynek segítségével vizsgálja általában a jelentősebb falukutatók zsidóellenességét. Kitér arra, hogy Bibó István és Erdei Ferenc nem csatlakozott az első zsidótörvénnyel szembeni tiltakozáshoz. Végül tárgyalja ebből a szempontból Erdei *A magyar társadalom a két világháború között* c. munkáját. Arra a megállapításra jut, hogy a falukutató irodalom beleilleszkedett a két világháború közötti közélet, a „zsidókérdést” napirenden tartó atmoszférájába. Egyesek a magyarság védelmében váltak rasszistává, ami magában foglalta a zsidóellenességet is, és többnyire összefonódott egy olykor jóindulatú, olykor ellenséges etnikai különbségtudat megnyilvánulással, vagy egyeseknél intellektuális antiszemitizmussal is. Erdei és Bibó közéleti szerepvállalásában egyfajta „osztályharcos antiszemitizmust” azonosít, ami a harmincas évektől egészen a zsidó deportálásokig érezhető volt, mint a kapitalista vagy úri zsidó rend elleni averzió. Mindezt később felülírta a vészorszakban bekövetkezett felismerés, hogy ezt a különbségtevést nem lehet megtenni. Erdei munkájában a szerző az „osztályharcos antiszemitizmus” mellett az intellektuális zsidóellenesség nyomát is felfedezi, amelyet Szabó Dezső és Németh László hatásának tulajdonít.

Kulcsszavak: antiszemitizmus, falukutatás, népi írók, Erdei Ferenc, Bibó István

ABSTRACT

The author starts his argument by the discussion of István Bibó's letter to Gyula Borbándi in which he expresses his thoughts on the antisemitism of the popular movement. On the this basis, the author creates a typology by which he investigates the antisemitism of the principle figures of the popular movement doing ethnography in villages. The paper also focuses on the reasons why István Bibó and Ferenc Erdei refused to sign the public letter opposing the first anti-Jewish law in Hungary. Finally, it studies Erdei's work entitled *The Hungarian Society between the two world wars*. The author argues that the literature of village ethnography was embedded into the social atmosphere between the wars that continuously kept on the agenda the „Jewish question”. Some, in the defense of Hungarians, became antiracists, that included also antisemitism, and was related to a sometimes benevolent, sometimes hostile consciousness of ethnic difference, in some cases with also intellectual antisemitism. The author identifies a sort of „antisemitism of class-struggle” in the public gesture of Erdei and Bibó, observable from the 1930s until the deportation of the Jews from Hungary, as an aversion against both the capitalist and the feudal Jew. All this was overwritten later by the recognition

in the period of the disaster that such a differentiation can not be made. Besides the „antisemitism of class-struggle”, in Erdei’s work the author also finds the traces of the intellectual antisemitism, that he attributes to the influence of Dezső Szabó and László Németh.

Keywords: antisemitism, ethnography of villages, popular movement of writers, Ferenc Erdei, István Bibó

Az alábbi írásban kísérletet teszünk annak vizsgálatára, hogy a két világháború közötti falukutató mozgalomban felbukkant-e az antiszemizmus. Minthogy a falukutató mozgalom szoros kapcsolatban állt, sőt bizonyos fókig azonos volt a két világháború közötti népi mozgalommal, be kell mutatnunk a különbséget és az azonosságot a két társadalomtörténeti jelenség, egyfelől a népi *írók*, másfelől a népi *szociográfusok vagy falukutatók* között. Ami az azonosságot illeti, elég, ha Illyés Gyulára hivatkozunk, aki szépirodalmi munkái mellett megírta az egyik talán legnagyobb hatású szociográfiai munkát *Puszták népe* címmel, vagy Nagy Lajosra, aki a *Kiskunhalomban* ötvözte egy képzelte falu leírása révén a szociográfiát és a szépirodalmat, esetleg Sinka Istvánra, aki bár elsősorban költő volt, vaskos szociográfiai leírásokat is közzé tett. Ezért, amikor a címben felvetett problémát vizsgáljuk, elsősorban az idős Bibó Istvánnak Borbándi Gyula *A magyar népi mozgalom* című munkája (Borbándi 1989) kapcsán írott leveléből (Bibó 1986b) indulunk ki, amelyben világos kategorizálását adta a népi mozgalom antiszemizmusának. Ezt a tipológiát kiegészítjük két jeles történésznek, Lackó Miklósnak és Szabó Miklósnak a kérdéssel foglalkozó írásaiban felbukkant antiszemita típusokkal. Rajtuk kívül témánkban relevánsat Gyáni Gábor (2011) hozott, akinek írása főként Bibó asszimilációs felfogását elemzi; ez több vonatkozásban párhuzamos a miénkkel, az eltérések vázolásához külön tanulmány szükségeltetne.

Mint látni fogjuk, a falukutató mozgalomban felbukkanó idegenellenesség nemcsak a zsidók, hanem a németek ellen is irányult, azonban a falukutató szociográfia nagy műveiben,¹ nem találjuk nyomát – általában vett – antiszemizmusnak. Ha azt valahol felfedezhetjük, amint ezt Huszár Tibor (1991) és Balog Iván (2004) korábban kimutatták, akkor az Bibó István és Erdei Ferenc közéleti szereplése, és nem falukutatói tevékenységük (Erdeit részben szociográfiai munkássága, Bibót mint a népi mozgalomhoz csatlakozott közíróként tekintjük falukutatónak). Egyikük sem írta alá az 1938-as első zsidótörvény elleni tiltakozó nyilatkozatot (ahogy különböző okokból nem írta alá pl. Illyés Gyula vagy Babits Mihály sem). Ennek megokolásában tetten lehet érni egyfajta „osztályharcos antiszemizmust”, mint lejjebb kimutatjuk, de rögtön hozzá kell tenni, hogy ezt a fajta „rezervációt” legkésőbb a zsidó deportálás idején mindketten leküzdötték. Mint Bibó megjegyzi a *Zsidókérdés* tanulmányának a végén: „mindazokban az előítéletekben, ingerültségekben, fölénytudatban, ridegségben, cselekedetekben és mulasztásokban, melyekre vonatkozóan kemény szavakat írtam le, semmi olyan nem volt, amit valami módon át ne éltem volna, vagy amelynek felelősségében közvetlenül vagy közvetve részesnek ne tudnám magamat” (Bibó 1986b:797). Úgy gondolom, ez az önkritikus vallomás emeli ezt az írást mind erkölcsi, mind intellektuális tekintetben európai szintre.

¹ Ide a *Magyarország felfedezése* című sorozatba tervezett és részben megjelent műveket sorolhatjuk: Illyés Gyula *Puszták népe*, Erdei Ferenc *Makó paraszttársadalma*, Szabó Zoltán *A tardi helyzet*, valamint a *Cifra nyomorúság*, Féja Géza *Viharsarok*, Kovács Imre *Néma forradalom*, illetve az első kollektív falukutató kollektív munka: *Elsüllyedt falu a Dunántúlon*.

I. ANTISZEMITIZMUS-TIPOLÓGIA

Kiindulunk tehát Bibó Istvánnak az ún. Borbándi levélben lefektetett antiszemitizmus skálájából, amely kat'egogén antiszemitizmuson azt érti, hogy az „egy abszurd és torz ideológia, ami a zsidóknak teljesen fantasztikus közös akciót, közös akcióra való képességet, összeműködést és mind e mögött egy világméretű összeesküvést tulajdonít” (Bibó 1986b:303). Azt is leszögezi, hogy az antiszemitizmus megítélésében nem vezetheti az objektív mérlegelőt az „üldöztetések és tömegirtások által érintett zsidóság” felfogása, mert „az ő élményeik világában mindenféle ellenségesség, kritika, megjegyzés egészében a kollektív számonkérés és az üldözés aszociációit kelti fel” (i.m.: 302–303). Ezért az ő szemükben annak egyszerű kijelentése, hogy a népi mozgalom „mentes maradt a hitlerizmus torz világnézetének befolyásától” „bizonyos tényállások elkenésének fog tűnni” (im. 302) – hívja fel Borbándi figyelmét. Ezért kéri Borbándi Gyulát egy árnyaltabb megközelítésre.

Van ezen kívül egy másik meghatározás is A zsidókérdésből: „Antiszemita alatt nem kell mindenkit értenünk, aki nem szereti a zsidókat, de nem elég azokat érteni, akik a zsidók ellen uszítanak, vagy a zsidókat üldözik, hanem azokat kell értenünk, akikben a zsidók különböző veszedelmes tulajdonságairól, mohó és csaló vagyonszerzéséről, erkölcsileg és politikailag destruktív voltáról, bosszúállásra és hatalmaskodásra való hajlandóságáról egy összefüggő kép alakult ki és rögződött meg..., emberek olyan csoportja, amely a társadalmi valóság egy darabjáról görcsösen megrögződött, torzképet hordoz magában” (Bibó 1986a:705–706; kiemelések az eredetiben). Mindenesetre ennek a definíciónak van egy zavarba ejtő részlete, amely így szól: „Az antiszemita ebben az értelemben egyaránt lehet **becsületes** és **aljas**, lehet **szelíd** és lehet **kegyetlen**, lehet **ártatlan** és lehet **bűnös**” (i.m.:705; kiemelés: N.J.E.). Hogy a becsületes antiszemitizmust miként kell érteni? – nos, ez egy problematikus pont Bibó állásfoglalásában. Huszár Tibor, Erdei és Bibó felfogását a Márciusi Front egyik szövegvariánsán elemezve, ami Erdei és Bibó közös munkája volt, joggal jegyezte meg: „*antiszemita forradalom eo ipso nem lehet 'becsületes'*” (Huszár 1991:85; kiemelés az eredetiben). S bár hangsúlyozza, hogy Bibó és Erdei 1944-re levetkezték ezeket az antiszemita felhangokat, azonban elkerülte a figyelmét, hogy Bibó még a Zsidókérdésben is „megbicsaklik”, amikor beszél „becsületes” antiszemitizmusról. Tényleg, felajánljuk további töprenkedésre: milyen antiszemitizmus az, amely „becsületes”, szelíd és ártatlan?

Bibó egyébként a népi írókat egészében megvédi, mondván, hogy minden esetben volt olyan állásfoglalásuk, amely sohasem volt antihumánus, noha voltak egyesek, akiket „dezertőröknek” nevez. Mint írja, „a népi mozgalom eredeti és hiteles tagjai közül egyedül Erdélyi József lépett át látványos módon a hitlerista táborba,² s ezt a lépését a népi mozgalom többi tagjai első perctől kezdve árulásnak tekintették” (Bibó 1986b:302). Vagy Sinka István,³ aki „mind a nép mellett való állásban, mind az egész úri világgal való szembenállásban semmivel sem különbözött a többitől [ti. a népi írótól], és a népi mozgalomnak elejétől végig teljes jogú tagja maradt”, továbbá „[ő]nála a kizsákmányolók között mindig fő helyen, esetleg első helyen szerepeltek a zsidók, soha azt a lényeges megkülönböztetést a gazdag és szegény között nem tette meg, ami a kizsákmányolással való szem-

2 Ld. a *Solymosi Eszter vére* c. versét már 1937-ből; Erdélyit 1948-ban több évi börtönre ítélték, az irodalmi életbe csak 1954-ben térhetett vissza. Ld. Borbándi 1989:390, 414.

3 Nehéz életéről ld. Féja Géza (1978) *Törzsek, hajtások*. Budapest: Szépirodalmi. 127–150. Sinka Kodolányival és Erdélyivel a Turul tiszteletbeli tagságát is elfogadta (ld. Borbándi 1989:307), de részt vett a Nemzeti Parasztpárt 1938-as makói megalapításában is. Borbándi Gyula megvédi az antiszemitizmustól (i.m. 413–414.)

benállást magasabb objektív érvényességre emeli, ugyanakkor soha egy pillanatig nem fogadta el a hitlerizmus akár német, akár magyar változatainak bármelyikét sem a nép ügyének” (i.m.:304). Végül bizonyos fokig Veres Péter volt hibás, mert engedett a kísértésnek és egy imrédista folyóiratnak megírta, hogy „*hogyan élte meg a zsidóság által való megkísértést*” (i.m.:305). Veres egyes írásai ma is elborzasztóan hatnak, például: „*A mai magyar életből világosan látható, hogy a szláv és román beolvadók könnyebben, a német és zsidó beolvadók nehezebben veszik át a magyar vértörzs, ma már magyar fajta, testi-lelki jellegét és nehezebben fogadják el ennek a fajnak a szellemi, erkölcsi és biológiai – tehát fajesztétikai – vonalát*” (Idézi Huszár 2008:15). Míg 1950-ben a főbb népi írók (Németh László, Erdélyi József, Kodolányi János, Sinka István, Szabó Lőrinc) kénytelenek voltak belső emigrációba vonulni (ld. Borbándi 1989:453–454), Veres Pétert védte a hírneve – gondolom –: igazi szegényparaszt származása.

Visszatérve Bibó kategorizálására: a skála másik végén van a legenyhébb, nem feltétlenül antihumánus antiszemitizmus, amely számon tartja az etnikai különbséget, ami a két világháború között lehetett ellenséges, de ugyanakkor barátságos is, és ami csak az asszimiláns zsidó álláspontról tűnhetett és tűnik ma is megbélyegzőnek. Ezzel kapcsolatban joggal jegyzi meg Bibó, hogy „*ennek az etnikai különbségtudatnak bármiféle megnyilvánulását különösen irritálónak tekintheti az asszimiláns zsidó álláspont, amelyik a maga beolvadási vagy azonosulási törekvésének vagy a megkülönböztetés elleni tiltakozásnak a tagadását veszi ki minden etnikai különbséget hangsúlyozó vagy egyáltalán megemlítő álláspontból*” (Bibó 1986b:304). Ez az etnikai különbségtudat jellemezte főként a falukutató mozgalmat. Ez megvolt Veres Péternél, Sinka Istvánnál, Erdei Ferencnél, Darvas Józsefnél, sőt Tamási Áronnál is. Ők ugyanis „*bármikor képesek voltak olyan szóhasználatokra, hogy különböző ilyen kérdésekben minden ellenségesség nélkül magyarokat külön és zsidókat külön emlegessenek, ami egy érzékeny asszimiláns álláspont oldaláról hallgatva máris a zsidóknak a magyar nemzetből való kizárásának az asszociációját keltette fel*” (i.m.:306). Mondjuk, nevezhetnénk, ezt a pusztán etnikai különbségtevést „semleges antiszemitizmusnak” (hozzátéve Huszár Tibor megjegyzését, ld. előbb).

A következő fokozat az – folytatja Bibó –, amely túláltalánosító megjegyzéseket tesz a zsidó bűnökről, amik „*az [el]nyomás alatti kényszerű összetartozás és kölcsönös pártfogolás jelenségeit*” (i.m.:303). rója fel a zsidóságnak. Ezzel kapcsolatban Bibó kifejti, hogy a zsidókat nem szeretni önmagában annyit jelent, mint amikor valaki a németeket, franciákat, amerikaiakat, stb. nem szereti, de a zsidósággal szemben „*valamiképpen a megértő humanizmus valamiféle sérelmével történnek, azonban a zsidók esetében mindennek a történeti következményei olyan borzasztónak bizonyultak, hogy ezek súlyosabban esnek latba az objektív történelmi mérlegelés terén*” (i.m.:303, kiemelés: N.J.E.).⁴

Ennek nyomán felállíthatjuk az antiszemitizmus bibói skáláját: 1. tulajdonképpeni antiszemitizmus, 2. rosszindulatú, előítéletes általánosítás, 3. antihumanista etnikai különbségtevés, 4. barátságos etnikai különb-

⁴ Bibónak van egy sajátos elmélete az antiszemitizmus keletkezési okairól, amit sokan vitatnak. Ez nem csupán a zsidóellenes előítéletből származtatja a zsidógyűlöletet, hanem az egymásról szerzett közvetlen tapasztalatokból is, ami beleilleszkedik az adott társadalom belső fejlődési zavaraiiba. (Bibó 1986a:684, 715 s. köv.). Különösen Kovács András bírálta Bibó eme nézetét egy 1989-es Bibó konferencián elhangzott előadásában (Kovács 1993), rámutatva arra, hogy Bibó felfogásában kísért a kulturális hegemonizáció régi felfogása, holott ma már a multikulturalizmus lehetővé teszi a „részintegrációt” (az ő felfogását bírálja Gyáni 2011). Borbándi Gyula, egyébként Bibó intelmeit a könyve Zsidókérdés és antiszemitizmus c. fejezetébe építette be (ld. Borbándi 1989:390–394).

ségtevés.⁵ De fel lehet állítani Bibó szerint egy anti-antiszemizmus skálát is. Ennek a szélén van a cionista álláspont, amely zsidónak csak azt ismeri el, aki Izraelt választotta hazájának, főként azokat, akik ott születtek. A másik végén van az asszimiláns, mégpedig a teljesen asszimilált zsidók álláspontja, akik nemcsak az 1–3. számú magatartásokat értékelik antiszemitának, hanem természetesen a pszeudoním antiszemitákat, sőt az ártatlan zsidó megkülönböztetést is, még a tudományban is, antiszemizmusnak élik meg. Van ennek egy olyan változata is manapság, amit úgy lehetne némileg megváltoztatva a Jászi Oszkár korabeli marxizmus-jellemzését megfogalmazni,⁶ hogy antiszemizmus-kérődzők és-rikkancsok, akik szenvedélyesen lecsapnak a legkisebb antiszemita-gyanús megnyilvánulásra is.⁷ Ezt az asszimilánsok által bántónak érzett megkülönböztetést nevezzük később „defenzív antiszemizmusnak”.

A Bibó által felvázolt antiszemizmus tipológiát ki kell egészítenünk a Lackó Miklós, valamint Szabó Miklós írásaiban definiált antiszemita típusokkal. Kezdjük Lackó Miklóssal. Ő egy, a népieseknek, tehát nemcsak a falukutatóknak szentelt írásában, a népiesek antiszemizmusát tárgyalva megemlíti a XIX. század vége felé megjelent antiszemizmust, amely „előterében a zsidó kereskedő- és pénztőke-ellenesség állt, amely még szélesebb néprétegek – persze torzul értelmezett – konkrét mindennapi tapasztalataira támaszkodott” (Lackó 1996:171). Erre említi az Istóczy-féle antiszemita pártot, amely a zsidó bevándorlás, a zsidó pénzuralom terjedése, a föld zsidó kézre jutása, a sajtót mind jobban kézben tartó zsidó tőke ellen lépett fel, amely nem tudhatott „valami külön zsidó ’világ-összeesküvésről’ [vagyis arról, amit Bibó az „igazi antiszemizmusnak tekintett], ezt se Istóczy, se senki más nem tudta, s nem is tudhatta kimutatni” (i.m.171–172). Ezt az antiszemizmust, amelyet a bibói tipológia 1. sz. valódi antiszemizmus, a „világ-összeesküvéses” antiszemizmus és a 2. sz. rosszindulatú általánosítás közé kell elhelyeznünk, körülbelül megfelel a Szabó Miklós által hosszan leírt ún. „szövetkezeti” antiszemizmusnak. Mint Szabó tudósít, 1902-ben Széll Kálmán tudakozványt intézett a főispánokhoz, hogy az Országos Központi Hitelszövetkezetek végeznek-e felekezeti (antiszemita) vagy kisebbségi (szlovák- vagy németellenes) izgatást. 23 területből 19 főispán azt jelentette, hogy semmi ilyesmit nem észlelt, de több megyéből jelentés érkezett arról, hogy különbség van az OKH szövetkezetek és a Hangya szövetkezetek között, mivel különösen utóbbiak feladatuknak a „zsidó boltosok ’kiirtását’ tekintik”, vagy hirdetik, hogy „a liberális zsidó kereskedőket a szövetkezet segítségével fogj[ák] tönkretenni” (Szabó 1989:151). Ezt a fajta antiszemizmust, amely a magyar parasztság érdekeit helyezte előtérbe, védekezvén, nemcsak a zsidó szatócs, de a pánszláv (szlovák) és német terjeszkedéssel szemben, talán elnevezhetjük *defenzív antiszemizmusnak*. És úgy gondoljuk, hogy ez a fajta antiszemizmus jellemezte még a két világháború közötti egyes falukutatókat is, mint pl. Kodolányi Jánost.⁸ Ebben a védelemben azonban ugyanannyi ellenszenv van a szlovákok, a németek ellen, mint a zsidók ellen.

Szabó Miklós és Lackó Miklós is a századfordulóra teszi azt az időpontot, amikor ebben a defenzív antiszemizmusban megerősödik az „anti”-jelleg, vagyis a defenzivitás kezd átcsapni agresszivitásba, de – szerintünk

5 Utóbbival kapcsolatban emlékeztetünk arra, hogy Huszár Tibor a Bibó interjú közben joggal jegyzi meg: „aki tényleg őszintén azonosulni akar, annak már önmagában az, hogy máságát számon tartják, egyben kirekesztés is” (Huszár 1989:90).

6 Jászi azt mondta egyszer: osztályharc-kérődzők és osztályharc rikkancsok (ld. Szabó 1958).

7 Ld. Gerő-Romsics vita: *Magyar Narancs*, 2012. aug. 23. 8–10., és *Élet és irodalom*, 2012. aug. 3. 5–6.

8 Ld. Baranyai utazás. Budapest: Magyar Élet, 1942, 48.

még megmarad „szociális téren”. Szabó Miklós Petrassevich Géza *Magyarország és a zsidóság* című, 1894-ben megjelent könyvében véli felfedezni az anticipált „keresztény Magyarország” jelszavát, s innentől származtatja politikai antiszemitizmus kezdetét. De mivel ilyen pártot kimutatni nem tud, csak legfeljebb „szektaképződést” (Szabó i.m.:155–156), szerintünk nem lehet beszélni politikai antiszemitizmusról. Ebben az is megerősít bennünket, hogy a Huszadik Század 1917-es antiszemitizmus ankétára a körkérdésre adott válaszokat tekintve, még a polgári radikálisok elszánt ellenfele, Concha Győző sem követel semmiféle politikai-törvényhozási akciót (ld. Hanák 1984:72) a zsidó térfoglalás ellen. A Szabó Miklós által felsorakoztatott röpiratszerzők⁹ nem érték el – tudomásunk szerint – sem Andrássy, sem Tisza István kormányának ingerküszöbét, s feltehetőleg nem is vezettek volna numerus clausushoz, ha a Kun Béla-féle tanácsköztársaság nem jött volna közbe. Igen tanulságos ebből a szempontból Lackó Mikós állásfoglalása, aki Szabó Miklóshoz hasonlóan a század elején érzékeli, hogy miután „a zsidó származású értelmiség száma tetemesen megnőtt, asszimilációja előrehaladt, társadalmi pozíciói megszilárdultak, s ugyanakkor egy sor értelmiségi pályán ’túltermelés’ mutatkozott” (Lackó 1996:172), tehát érzékeli megerősödését egy „intellektuális antiszemitizmusnak”. Erre példaként Németh Lászlót idézi, akiről azt mondja: „Inkább megrendítő jelenségnek, egyénisége belső ellentmondásának érezzük az ő szellemi antiszemitizmusát; azt, hogy ez a rendkívül erőteljes és érzékeny intellektus, aki többnyire az árral szemben úszva érezte elemében magát, e téren nem tudta megvetően túllépni a korszellem rossz ösztönzéseit”, akit azonban – s ez a figyelemre méltó, tehát annak ellenére, hogy intellektuális antiszemitizmusban „szenvedett” – „intellektualizmusa megóvta attól, hogy helyeselje a zsidótörvényeket, a szervezett zsidóüldözést” (i.m.:173). Tehát, ahogy nincsen egyenes út a defenzív antiszemitizmustól a numerus claususig, ugyanígy nincsen egyenes út – mert mind az egyén, mint a közösség más alternatívát választhat – az intellektuális antiszemitizmustól a zsidók törvényhozási és/vagy fizikai megsemmisítéséig. Mindenesre mint látni fogjuk, a falukutatókra inkább mint közéleti szereplőkre mind a defenzív, ha tetszik: kirekesztő, mind az intellektuális antiszemitizmus bizonyos fokig jellemző, de műveikben ez csak egyeseknél és távolról fedezhető fel.

II. ERDEI ÉS BIBÓ TILTAKOZÁSA AZ ELSŐ ZSIDÓTÖRVÉNY ELLENI TILTAKOZÁS ELLEN

Bibó Erdeivel együtt nem írta alá 1938-ban az első zsidótörvény elleni tiltakozó iratot, miközben Féja Géza, Darvas József és Szabó Zoltán aláírták. Mint Bibó a Borbándi-levélben elmondja, azért, mert úgy ítélték meg, hogy a tiltakozás „a jogfosztások tekintetében csupán a zsidókat ért jogfosztásokat említi meg” (Bibó 1986b:305). Később hozzáteszi, hogy „én ezzel akkor egyetértettem, ma kevésbé értek egyet” (i.m.:uo.). Ebben őket, tudniillik Erdeit és Bibót is, megerősíthette Sárközi György levele, aki elfogadta ugyanezt az álláspontot, mint az 1938. december 28-án Erdeihez írott leveléből kitetszik: „Választójoga Veres Péternek sincs, tanulni Kovács Imrének sem szabad – miért igényelném én?” (Huszár 1991:96.). Ezért aztán Balog Iván bizonyos fokig joggal ír az 1944-ben már lelkesen zsidómentő papírokat gyártó Bibónak korábbi antiszemitizmusáról (Balog 2004:191–206).

Huszár Tibor pedig a Márciusi Frontról, valamint Erdei és Bibó korabeli álláspontjáról tételesen kimutatja, hogy az alá nem írásban nem *taktikai* megfontolások játszottak szerepet, hanem *elvi* szempontok. Nem akarjuk az egész bravúros elemzést idézni (ld. Huszár 1991:78–96), csak a velejére hivatkozunk. Ez az elvi álláspont az

⁹ Miklóssy István 1913, Király Péter 1906, Magasházy László 1901 (ld. Szabó, i.m. 156–157).

volt, hogy egy kettősség (egyfelől humanizmus, másfelől rezerváció – bizonyos [már ti. a gazdag zsidók] irányában) következtében bár elutasították a faji megfogalmazásokat, de „*állásfoglalásukat még mindig motiválta azon vélekedése [ebben az esetben Erdeinek], hogy a zsidóság visszaszorításának nyilvános elítélése az egész zsidóság, tehát a zsidó tőkés és bérlők érdekeit szolgálja, s ennyiben árt a szociális igazságosságnak*” (Huszár 1991:95). Mint Erdei 1938. december 24-én (tehát a második zsidótörvény elfogadása után!) Sárközi Györgynek írott levelében kifejti: „*az én magatartásom mégsem a filozemitáé... Nem vagyok kapható a zsidóság védelmében keresztres lovagá lenni, azonban mindenre, amit tehetek, kész vagyok azokért a zsidókért, akik már nem azok, hanem sokkal különb magyarok, mint azok, akik most magyarkodnak... Kell valamit tennünk abban az irányban, hogy a 'faji' osztályozás ellen felemeljük szavunkat, és hitet tegyünk azok magyarsága mellett, akikről vérségi eredetük ellenére is jobban meg vagyunk győződve, mint a hangosakéről*” (id. Huszár 1991:95).

De Huszár Tibor sem magyarázza meg e kettősség okát. Bárhogy is forgatjuk a dolgokat, ebben a felfogásban – hogy ti. azért nem védik az egész zsidóságot, mert ezzel a gazdag, tőkés és bérlő zsidókat is védenék – *a marxista osztályharcos szemlélet elfogadása játszott szerepet*. Közismert Erdei vonzalma Lenin iránt, s szerintünk az osztályharc szelleme, az így felfogott igazságosság koncepció, amit Bibó is híven követett Erdei barátja nyomán, *ekkor még nem engedte felfogni velük azt, hogy itt – bár azt hitték, hogy differenciált osztályfelfogást hirdetnek – maguk is beletévedtek egy antihumanista téveszmébe*. Innen erednek az olyan megkülönböztetések, hogy „*kis zsidók és nagy zsidók, kizsákmányolók és kizsákmányoltak*” (Huszár 1991:80), ami mutatja vaskos marxista gyökereiket. Egy másik árulkodó megfogalmazás: „*de csak, aki antiszemita és csal, aki a nagytőkét védi a zsidóvédelem címén*” (Huszár 1991:81). Summa summarum: amit Huszár Tibor elvi kettősségként ír le, az nem más, mint a *merev ragaszkodás a beszüremkedett marxista osztályharcos szemlélethez*.

Gyáni Gábor is megállapítja (2011), hogy „*kapitalizmus-ellenesség*” rejlik e nézetben, és így „*az antiszemizmus az úrellenesség egyik vonatkozása*”, ami nemcsak a korabeli Bibót, de az egész népi mozgalom beállítódását is jellemzi. De elfelejteni látszik azt, amit már az olasz Venturi is megállapított (1960), hogy az egész *narodnyik* mozgalom eredetileg szocialista beállítódású volt, ami szerintünk áll a magyar népi mozgalomra is. Legalábbis abban a vonatkozásban, hogy „*az úrellenesség*” olyan természetű volt, hogy földosztást követeltek, ami támadás a magántulajdon ellen. Ezt az „*osztályharcos antiszemizmust*” joggal eredeztethetjük Erdeitől, aki már 1936-ban azt írta egy levélben: „*last but not least: Lenin. Amióta olvasom, más értelmé lesz előttem a szocializmusnak, parasztnak, harcnak, stb. Nem tudnék itt fogalmazni semmit, csak annyit, hogy ő valaki, akitől tanul az ember. Példa, tanulság, dokumentum...*” (Erdei 1980:79). Továbbá Gyáni egy korabeli Bibó-vázlatra utalva (ld. a 12. sz. jegyzetet) ezt a pozíciót Németh László kultúrnacionalizmusa felől igyekszik magyarázni; igen, de ez is antikapitalizmust foglalt magában. Ez szépen látszik Illyés Gyulánál, aki szintén nem írta alá a tiltakozó iratot az első zsidótörvény ellen. Ami Németh Lászlónál fajvédő kultúrnacionalizmus és antiszemizmus, nála – kétségtelen naivan – szocialista követeléssé változik. Illyés az antiszemizmus vádjával akkor került szembe, amikor megírta 1933-ban a *Pusztulást*, amiben a némettség előretörésével a magyarság hanyatlását panaszolta fel (Illyés 1976:13–61). Schöpflin Aladár, aki német volt, és nem zsidó, Illyésről megjegyezte: „*Nagyon meglepett, mikor Illyés cikkében megfigyeltem, hogy bújik elő a radikálisan felvilágosult íróból a tudat alá szorított nacionalizmus*” (Vas 1984:83). Főként a Budapest-ellenességet kifogásolta, és azt, amit Illyés a budapesti nyelvről lekicsinylően mondott. Zsolt Béla pedig azt írta róla: „*egy taktikából és intellektuális sze-*

méremből elpalástolt halk antiszemitizmus is meghúzódik” (Vas 1984. I. köt.:84) benne. És persze *völkisch*-nek nevezték a népieket (ami világos utalás a német fasizmusra, ld. Vas i.m. uo.), amire Illyés finoman és váteszien megfenyegette: „*Nevet adni neki... csak úgy ösztönös kapásból, és a demagógia szótárából adni nevet neki, játék a tűzzel, melytől kétszeresen is óvakodni kell annak, aki fölött egyik napról a másikra úgylis kigyúlhat a tető*” (i.m. uo.). Hogy aztán Illyés előre látta-e az 1938-as Anschlusst, ami közvetlenül fenyegetett a Dunántúl Német Birodalomba való bekebelezésével, vagy csak a német gyakorlati antiszemitizmusra célzott, ezt ma nem tudjuk eldönteni. Mindenesetre miután Illyés sem írta alá az említett tiltakozó iratot kimondva átkait a budapesti sajtóéletre: „*Védeni fogom szabadságát, de még mielőtt vérem ontom érte, gyorsan elárulom, hogy én halálát kívántam e sajtónak akkor, amidőn a legszabadabb volt, amikor a legszabadabban prostituálta magát... Tiltakozom, de mennyire, a könyvégetés ellen, de elárulom, hogy mielőtt e veszély fenyegetett, én a kultúra meggyalázása keltette indulatomban nemcsak e könyvek egy nagy részét, de szerzőiket is máglyára kívántam... Harcba tehát úgy indulok, hogy igyekszem megbocsátani vérencemnek, szemet hunyok neki, rá se nézek, nehogy leköpjem, mielőtt meghalok érte*” (Vas i.m. I.köt.:175; Illyés i.m.:220). De persze Vas nem menti fel Illyést két tévedése miatt: a sajtó kipécézése, amivel mellesleg ő is egyetértett, bár hozzá tette: „*csakugyan, pontosan az volt a véleményem, mint az övé, a sajtóról és a kultúrának titulált szórakoztató iparról – persze, tekintet nélkül a sajtó brettli zsidó vagy nem zsidó voltára – ahogy Illyés nevezte*” (Vas i.m. II. köt.:175). Itt rejlik egy árnyalatnyi különbség: Illyés differenciálatlanul támadta a sajtót, nem téve különbséget a zsidó és nem zsidó sajtó között. Mindazonáltal itt is felsejlik az ifjú kommunista Illyés ellenszenve a burzsoá sajtóval szemben. A másíkról pedig olyan szépen és talányosan emlékezik meg, hogy teljes terjedelmével idézzük: „*Megtörténhetik, hogy fel kell áldoznunk magunkat – írta. Méltó módon végezzük, a magunk ügyéért. Ha tenyerünk bőrét tisztán tartottuk tőlük, csontjainkat ne egy gödörben találja az utókor e dögökével’. Ugyanabban tévedett, mint négy évvel azelőtt, a népies-urbánus vita idején, amikor el tudta képzelni, hogy a szomszédból átcsaphatnak a lángok – bizonyos tetőkre [vagyis a zsidókra]. Kicsiny terület a mienk ahhoz, hogy külön gödröket lehessen ásni rajta. Az ismert közmondáson csavarva egyet: ha itt másnak ásnak vermet, akkor is mi esünk bele*” (Vas i.m. II. köt.:176, kiemelés az eredetiben). Azaz: magyarok és zsidók egyként hullottak a sírokba részben már 1944. március 19., de még inkább október 15. után, legyen az Bajcsy-Zsilinszky Endre vagy Sárközi György, vagy Kiss János altábornagy vagy Radnóti Miklós, és ugyanúgy kellett bujkálnia Bibó Istvánnak, mint Zelk Zoltánnak. Tehát valószínűleg igaza van Gyáni Gábornak a Németh László befolyásban, de nem lehet elfelejteni mögüle az antikapalista eredetet sem.

Ha arra keressük a választ, hogy miért merült fel egyáltalán urbánus oldalról és 1945 után a népiekkel szemben az antiszemitizmus vádja, s „*miért kerülhetett sor olyan magatartásokra, amikhez ilyen vádak kapcsolódhattak, akkor arra kell rámutatnunk, hogy mindezek szorosban összefüggenek a hitlerizmus behatásának a magyarországi közéletre gyakorolt torzító befolyásával. Nem azért, mintha a magyar népi mozgalom maga érezte vagy mutatta volna ezeket a torzító behatásokat, hanem azért, mert a hitlerizmus hatása az egész magyar közéletet rákényszerítette egy olyan torz felfogásra, amely minden politika középpontjába a zsidókérdést helyezte, és ehhez a szembeállításhoz az egész népi mozgalom, hogy úgy mondjam, ferde síkban viszonyult. Tehát mindenképpen arra kényszerült, hogy ennek a szembenállásnak az érvénytelenségét hangoztassa, és ezt elsősorban a hitlerizmussal szemben tette meg, de bizonyos helyzetekben a védekező zsidósággal szemben is*”

(Bibó 1986b:307; kiemelés: N.J.E.). Az engedmény a magyar hitleristáknak kétségtelenül hiba volt, s ez már az agresszív antiszemitizmus kategóriája alá esik.

Van azonban a *Zsidókérdésnek* egy passzusa, ahol a magyar szellemi élet állásfoglalását elemzi, amelyben bár elismeri, hogy a „*magyar tudomány, a magyar irodalom s a nemesebb magyar közirodalom több kiállása ismeretes*” (Bibó 1986a:643), és ehhez hasonló tiltakozásokat is megemlít. Ezek közül a harmadikként elemzett szembenállás az, ami az ő és Erdei állásfoglalásának kritikájaként is felfogható. Ez ugyanis „*egyszerre szegezte szembe a német és zsidó térhódítással a magyarság megmaradásának és szembefordulásának szükségességét. Ez a megfogalmazás azonban, ha mégoly bátran fordult is szembe a németekkel és bérenceikkel azt az óriási erkölcsi kockázatot vette magára, hogy közben azért a zsidóüldöző jobboldalnak is ad hivatkozási lehetőséget, s így alkalmatlan volt arra, hogy a német megszállással szemben felmutatandó magyar ellenállás és a zsidóüldözésekkel szemben felmutatandó magyar emberség 1944. évi nagy próbájához a fogalmakat tisztázza*” (i.m.:644). Ez perfekt önbírálat.

Mindazonáltal oda konkludál, hogy valami másra, valami egyértelmű kiállásra lett volna szükség, amely „*a magyar nemzet nevében és a nemzet érdekében szólalt [volna] meg. Szükség lett volna tehát a magyar szellemi élet bevett, származási vagy politikai gettóba nem szorított képviselői részéről egy olyan állásfoglalásra, amely először élesen és világosan szembefordul a zsidótörvényhozás kártékony hiábavalóságával és a zsidóüldözések embertelenségével, azután hitet tesz a német veszedelemmel szemben a magyar nemzet szabadsága mellett s minden – nemcsak zsidó – gazdasági kizsákmányolással szemben, azonban minden osztályharcos frazeológia nélkül, s végül szövetséget kínál minden erőnek, mely ugyanezt akarja*” (i.m.:645). S végül saját felelősségét is elismeri abban, hogy ez nem történt meg.

III. ERDEI KORAI „ANTISZEMITIZMUSA”

Lackó a már hivatkozott tanulmányában megjegyzi, hogy ami a Szárszón elhangzott beszédekkel illeti, Németh László és Erdei között volt egy közösség, ami Némethnél, mint a magyar kapitalizmus „idegen”, „szervetlen” jellemzése jelentkezett, Erdeinél kevésbé radikálisan, mint „gyarmatias képződmény” volt elmondva. A különbség abban állt, hogy Németh egy harmadik utas kiútban reménykedett, míg Erdei a „gyarmatias kapitalizmus” eliminálását „*egy fokozatosan kialakított szocializmussal akarta ’meggyógyítani’*” (Lackó 1996:187). S valóban, Erdei Szárszón már kizárta a kapitalizmus megjavíthatóságának útját (ld. Erdei 1980:356, vagy 358–359), a polgári fejlődés lehetőségét. Ez különösen jól látszik a Huszár Tibor által a *Valóságban* 1976-ban *A magyar társadalom a két világháború között* címmel közzétett írásában is.¹⁰ Azt a nézetet, hogy Magyarországon az eredeti tőkefelhalmozás nem külföldi tőkebehozattal, hanem hazai, bár jórészt zsidó tőkével történt, Hanák Péter képviselte (ld. Hanák 1978:441–450; 1986:22). Mint a vitában határozottan leszögezte: „*Nem a tőke volt a kapitalizmus keletkezésének időszakában – mintegy az 1950-es évekig – külföldi, hanem a kereskedő-vállalkozó. Ámde letelepedett, magyar honos lett, majd asszimilálódódott, és ha nem követjük az ismeretes, diszkriminációkat, nem tekinthetjük őket a külföldi tőke képviselőinek. Amint a kapitalizmus keletkezése nem volt anorganikus, kívülről a magyar és más együtt élő társadalmakra erőltetett fejlemény, hanem éppenséggel*

¹⁰ Mint ezt már 1985-ben a Magyar Szociológiai Társaság éves közgyűlésén tartott előadásomban kimutattam, ld. Nagy 1993: 103–117.

a kelet-európai kapitalizálódás legjárhatóbb, organikus útja” (Hanák 1986:22). Márpedig Erdeinek szilárd meggyőződése volt, hogy „ide kívülről és felülről tört be a termelés kapitalista rendszere, ami más szóval azt jelenti, hogy ezek a társadalmak nem fejlődhettek a maguk útján kapitalista társadalmi szerkezetű és polgári társadalmi struktúrává, hanem kívülről kapitalizálódtak... Tehát egyszerre gyarmatias képződmény lett, és 'idegen test' a társadalom általános szerkezetében” (Erdei 1980:293). Továbbá: „itt a kapitalista termelés nem történeti társadalmi módszerekkel dolgozott, hanem nyers üzletiességgel és gátlástalan haszonra törekvéssel” (i.m.:298–299). Ennek megfelelően kultúrája is idegen: „Ahogy az úri létforma a történelemből épült, és szemben áll az alsó társadalom világával, úgy a városi polgári életforma európai példákból épült, azonban éppen úgy lebegő a felső világ a parasztság létével szemben. [...] Tápláló forrása sokkal inkább a kész nyugati példák, mintsem egy egész polgári-nemzeti közösség alulról fölbuzgó ereje, tehát éppen úgy nem gyűjti egybe a magyar társadalom összes szellemi erőit, mint a nemzeti társadalom szellemi élete... a nyugati mintájú haladás eszméje a nyugati fejlődéshez kapcsolja magát, s ezzel elszakad a magyar társadalom valóságától” (i.m.:299–300).

Mármost annak eldöntéséhez nincs kompetenciánk, hogy vajon Hanáknak vagy Erdeinek volt-e igaza a kapitalizmus anorganikus vagy organikus kifejlődése kérdésében. Ezt gazdaságtörténészeknek kell vagy kellene megvitatni. Mindenesetre Erdei felfogásban – a domináns „osztályharcos antiszemitizmus” mögött másodlagosan, talán távoli öntudatlan hatásként – felsejlik Szabó Dezső és Németh László alakja, akik a zsidó kultúrát és irodalmat a saját problémájuk boncolgatására akarták szorítani. A nemzeti társadalom a polgári forradalmat zsidó felkelésnek minősítette (ld. pl. i.m.:359), éppúgy, mint a munkásság forradalmát. Úgyhogy – legalábbis ebben az időszakban – Erdei mutatja mind az „osztályharcos” antiszemitizmust, mint pedig egyfajta intellektuális antiszemitizmust.

De ugyanakkor a polgári középosztályt elemezvén, bár elismeri, hogy az „elvont humánus eszméknek és a szabadság magas ideáljának nem volt ebben a korszakban [ti. a két világháború között] hívőbb serege, mint a polgárság”, mégis – világos utalásként Szép Szó körére –: „a parasztság felől indult népi mozgalommal csak addig a pontig érzett rokonszenvet, ameddig az merőben csak az agrárviszonyok kérdéseit hánytorgatta. Abban a pillanatban, amikor általánosabb radikalizmusának adott hangot, mint magas urbánus világ fordult vele szembe, és a magas eszmék ellen való reakciónak látta törekvéseit” (i.m.:340). Itt, ebben a momentumban fedezhető fel Erdeinek egyfajta intellektuális antiszemitizmusa. Mint Huszár Tibor megjegyzi, nemcsak Erdei, de „Bibó István is ...magáévá tette az asszimiláció hibás premisszákon alapuló Szabó Dezső-i, Németh László-i téziseit” (Huszár 1991:87). Azzal a kiegészítéssel, amit már Gyáni Gábor is megtett, hogy tudniillik Bibó a magyar társadalom belső, alkati hibáit tartotta fontosnak az asszimiláció kudarcában.

IV. ÖSSZEGZÉS

Áttekintve a két világháború közötti falukutató irodalmat és köztevékenységet, azt lehet megállapítani, hogy nagyjából igaza volt Bibó Istvánnak, amikor azt írta, hogy a népi mozgalom (ami szélesebb a falukutatásnál!) „ferde síkban” viszonyult a „zsidókérdéshez”. Ferdén, mert kénytelen volt beleilleszkedni a két világháború közötti közéleti atmoszférájába, amely a „zsidókérdést” napirenden tartotta. Ez nyilvánult meg egyfelől abban, hogy egyesek a magyarság védelmében rasszisták lettek, ami magában foglalta a zsidóellenességet is, és több-

nyire összefonódott egyfajta olykor jóindulatú, olykor ellenséges etnikai különbségtudati megnyilvánulással, vagy egyeseknél intellektuális antiszemitizmussal is. Ennek a ferde helyzetnek volt különös megnyilvánulása a fiatal Bibónál, Erdeinél (sőt Illyésnél is) marxista gyökerű „osztályharcos antiszemitizmus”, ami a harmincas évektől egészen a zsidó deportálásokig érezhető volt, mint a kapitalista, vagy úri rend elleni averzió. Úgy érezték, hogy ha fel akarják szabadítani a parasztságot, meg kell szabadítani ezt az osztályt az elnyomóktól, akik között ott voltak a zsidó kapitalisták is, akikkel nem vállalhattak szolidaritást. De ezt a főként közéleti megnyilvánulást aztán felülírta a vészkorszakban bekövetkezett felismerés, hogy itt már nem lehet kivételt tenni, mert a nyilasok minden zsidót ki akarnak irtani. De e mellett a „kisiklás” mellett a klasszikus falukutató irodalomban nem található nyoma az antiszemitizmusnak.

HIVATKOZÁSOK

- Balog I. (2004) *Politikai históriák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Budapest: Argumentum.
- Bibó I. (1986a) Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In Uő. *Válogatott tanulmányok. II. köt.* Budapest: Magvető, 621–797.
- Bibó I. (1986b) Levél Borbándi Gyulához. In Uő. *Válogatott tanulmányok III. köt.* Budapest: Magvető, 295–373.
- Borbándi Gy. (2003) *A magyar népi mozgalom*. Püski.
- Erdei F. (1980) *A magyar társadalomról*. Budapest: Akadémiai.
- Gyáni G. (2011) Az asszimilációkritika Bibó István gondolkodásában. *Holmi*, 8. 1022–1035.
- Hanák P., Mucsi F. (szerk.) (1978) *Magyarország története (1890–1918)* Budapest: Akadémiai.
- Hanák P. (szerk.) (1984) *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Budapest: Gondolat.
- Hanák P. (1986) Közép-Európa mint történeti régió az újkorban. In Szűcs J. – Hanák P. *Európa régiói a történelemben. Előadások a Történettudományi Intézetben 3.* Budapest: MTA Történettudományi Intézet, Országos Pedagógiai Intézet.
- Huszár T. (1989) *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Budapest: Magyar Krónika.
- Huszár T. (1991) *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*. Budapest-Makó: ELTE Szociológiai Intézete, Makói József Attila Múzeum.
- Huszár T. (2008) *Bibó estéje. Levelek, dokumentumok a népi mozgalomról és a Magyar Közösség peréről*. Budapest: Corvina.
- Illyés Gy. (1976) *Itt élned kell. I. köt.* Budapest: Szépirodalmi.
- Kovács A. (1993) A „zsidókérdés”. Néhány gondolat negyvenöt év után. In Dénes I. Z. (szerk.) *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Pécs: Tanulmány. 198–206.
- Lackó M. (1996) *Sziget és külvilág*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- Nagy J. E. (1993) Harcban az angyallal: Erdei politikai világnézetének és struktúra-rajzának összefüggései az 1940-es évek elején. In Uő. *Eszme és valóság: Magyar szociológiai történeti tanulmányok*. Budapest–Szombathely: Pesti Szalon, Savaria University Press. 103–118.
- Szabó E. (1958) Marx-kérdők és osztályharc-rikancok. In *Szabó Ervin válogatott írásai*. Budapest: Kossuth. 229–243.
- Szabó M. (1989) *Politikai kultúra Magyarországon*. Budapest: Atlantisz.
- Vas I. (1984) *Nehéz szerelem*. Budapest: Szépirodalmi. I. köt.
- Venturi, F. (1960) *The Roots of Revolution. A History Of The Populist And Socialist Movements In Nineteenth Century Russia*. New York: Alfred A. Knopf.